

3-тарау.

Қаржыны нарықтық экономикалық қатынастар жағдайында жүзеге асыру

Қаржы ресурстары: мәні, мағынасы мен оларды қалыптастыру көздері

Қаржы туралы ғылым қаржыны экономикалық категория ретінде ерекше өндірістік қатынастар жиынтығы, ақшалай қаражаттардың нысаналы қорлары ретінде анықтайды. Ақшалай қаражаттар қорлары қаржы қатынастарының материалды сипаты бола отырып, оның заттай тасымалдаушысы болып табылады. Бұл қорлар экономика салаларының белгілі деңгейлерінің – мемлекеттің, аймақтың, кәсіпорындардың, үй шаруашылығының қаржылық ресурстары болып табылады. Олар жалпы ішкі өнім мен ұлттық кірісті қайта бөлу кезінде пайда болады.

Қаржы ресурстары – қаржы қатынасының материалды заттай тасымалдаушысы. Осылайша, қаржы-экономикалық қатынастардың әртүрлі субъектілері деңгейінде көптеген ақшалай қорлардың қалыптасуымен байланысты болады.

Қаржы ресурстары үнемі ақшалай кірістер мен жинақтардың қалыптасуына шарттасылған қаржы қатынастарының материалдық тасымалдаушысы қызметін атқарады. Сонымен қатар қаржылық қатынастың пайда болуының бастапқы кезеңі болып жалпы ішкі өнімнің құрылған құнын бастапқы бөлшектеу процесі саналады. Қалған барлық кезеңдерде жалпы ішкі өнімді шаруашылық субъектілері, мемлекет пен халық арасында бөлу және қайта бөлу қаржы ресурстарының орнын ауыстыру арқылы жүзеге асырылады. Осы үш сектор арасында қаржы ағынын реттеудегі мемлекеттің ролі орасан зор және салық жүйесі мен бюджет мемлекеттік реттеудің басты буыны болып табылады.

Жалпы қоғамдық өнім мен ұлттық кірісті бөлу және қайта бөлу кезінде мемлекет, кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер арқылы қалыптасатын ақшалай жинақтар мен ақшалай қорлар қаржы ресурстары болып табылады.

Қаржы ресурстары – экономикалық субъектілер мен мемлекеттің, олардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін және кеңейтілген ұдайы өндіріс мақсатында пайдаланылатын, кірістері мен түсімдері.

Қаржы ресурстары тек қана ақшалай нысанда болады, басқа ресурстардан ерекшеленеді, өздерінің функцияларына шарттасылған, «баға» категориясын «қаржы» категориясынан бөлуге мүмкіндік береді.

Қаржы ресурстары несие, халықтың ақшалай кірістері және кәсіпорынның айналым қаражаттарымен бірге ақшалай ресурстар құрамына енеді.

Әлеуетті қаржы ресурстарының қалыптасу сферасы болып ескі құн аударылатын және жаңа құн қалыптасатын өндірістік саты саналады, ал олар тек қана бөлу сатысында қалыптасады.

Ақшалай қорлардың қалыптасуы қаржы ресурстарын пайдалану болып табылады.

Меншікті қаражаттар (жарғылық капитал, эмиссиялық кіріс, резервтік капитал, сақтандыру қоры, амортизациялық аударым), қарыз қаражаттары (ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді несиелер), тартылған қаражаттар (есептелген және төленбеген міндеттемелердің барлығы) қаржы ресурстары болып табылады, ол бухгалтерлік есеп термині бойынша пассивтер деп аталады.

Мемлекет қаржы ресурстарының көзі ретінде мемлекеттік несиені, халықаралық қаржы ұйымдарының көмектерін пайдалана алады.

Осылайша, қаржы ресурстары мен қаржы қорлары бір нәрсе емес.

Қорлар қаржы ресурстарының бір бөлігі. Қаржылық қор – қаржылық тәсілмен қалыптастырылған және белгілі қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталған нысаналы ақшалай қаражаттар.

Қаржы ресурстары толықтыру көзі мен жұмсау бағытына, өзінің күшіне ие болуы қажет.

Қаржы ресурстары – бір бөлігінің нысаналы бағытты болатын, келесі бөлігінің нысаналы бағытты болмайтын қаражаттар.

Ресурстардың бір бөлігі қорсыз нысанда болады, мысалы, шаруашылық органдарының, өздерінің шаруашылық серіктестерінен келісімшарт талаптарын бұзғаны үшін алатын әртүрлі айыппұлдарды, өсімдерді, тұрақсыздық төлемдерін алдын ала болжап білу мүмкін емес.

Қаржы ресурстары – кез келген экономикалық субъектінің маңызды көрсеткіші. Ең тиімдісі болып өндіріс саналады, өйткені өзінің қызмет нәтижесі ретінде қаржы ресурстарының үлкен бөлігін құрайды. Қоғамдық өндіріс тиімділігінің көтерілуі, экономикалық өсудің жеделдеуі қаржы ресурстарын ұтымды пайдалануға тәуелді болады.

Қаржы ресурстарының өсу факторлары болып келесілер табылады:

- қоғамдық еңбек өнімділігін көтеру;
- жалпы қоғамдық өнімді материалдық шығындардың орнын толтыру қоры мен өндірілген ұлттық кіріске бөлу үйлесімділігі.

Мемлекеттің қаржы ресурстарының серпіні мен құрылымы тенденциясын талдау нарықтық экономика принциптері қоғамдық өндірістің тиімділігін көтеруге, қаржы ресурстарының қалыптасу қарқынын жеделдетуге, олардың өндірісті қарқындыруына шарттасылған ресурстарының үлес салмағының ұлғаю бағытында жақсаруына әкелетіндігі туралы тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Қоғамдық өнімді бөлу қоғамдық өнім мен ұлттық байлық құнының бөлігін қамтиды. Осыған байланысты қаржы ресурстарына қоғамдық өнім мен ұлттық байлықтың қаржы көмегімен бөлінетін бөлігін жатқызады.

Несие ресурстары мерзімділік, ақылылық және қайтарымдылық жағдайында пайдаланылады, қаржы ресурстары қайтарымсыз пайдаланылады.

Кәсіпорындардың айналым капиталы қаржы ресурсы болып табылмайды, өйткені өзінің нысанын ақшалай түрден тауарлы түрге, тауарлыдан өндірістік, ал өндірістік түрден жаңа тауарға, жаңа тауарлы түрден жаңа ақшалай түрге өзгерте отырып, үздіксіз

айналады. Әрбір жаңа айналымда оның көлеміне болашақ қаржы ресурстарының құрамдас бөлігі болып табылатын пайда шамасы қосылады. Олар айналымнан алынып тасталынады, ал айналым капиталы қаржы ресурстарынан, оны кеңейту үшін инвестициялар жүзеге асырылмаса тұрақты көлемде қызмет етеді. Қаржы ресурстарының көздері болып әртүрлі деңгейде қатысатын қоғамдық өнім құнының барлық үш элементі табылады.

Қаржының қоғамдық өнімге деген әсер ету бағыттары төмендегіше:

- ұдайы өндіріс процесін қаржымен қамтамасыз ету;
- экономикалық және әлеуметтік процестерді қаржылық реттеу;
- экономиканы қаржылық ынталандыру.

Бастапқы авансыланған капитал – соңынан негізгі және айналым капиталына бөлінетін, кәсіпорынды құру кезінде құрылтайшылардан ақшалай нысанда түсетін жарғылық қор. Өндірісті кеңейту үшін қаржы көздері – ақшалай қорлардан қосымша ресурстарды тарту қажет.

Қаржы ресурстарының келесі көздерін ерекшелейді:

қаржы ресурстарының макро көздері (мемлекет деңгейінде);
қаржы ресурстарының микро көздері (кәсіпорын деңгейінде).

Елдің ЖІӨ құны қаржы ресурстарының маңызды көзі болып табылады, оның құрамына C (капитал) = еңбек құралы + еңбек заты = аударылған құн + қосылған құн ($V =$ жалақы + M (пайда)).

$(V + M)$ – қаржы ресурстарының макродеңгейдегі қайнар көздері.

V – жалдамалы жұмысшының, оған салықтарды, сақтандыру төлемдерін төлеу, жинақтаушы зейнетақы қорларына, кәсіподақ жарналарын салым салу; банктердегі есеп шоттарда сақтау, бағалы қағаздарды сатып алу үшін қаржы ресурстарының көзі болып табылатын жасалынған жеке кірісі. Өйткені V көбінесе қаржы ресурстарын макро деңгейде құруда қатысады. V бір бөлігі түпкілікті тұтыну (азық түлікті, киім кешекті, аяқ киімді төлеу, дәрі-дәрмек сатып алу, білім алу, демалыс және т.б. шығындар) үшін пайдаланылады.

М – қосымша құн немесе пайда. Ол қаржы ресурстарының құрамына мемлекеттік бюджет құрамына салықтарды алып тастаған бөлігімен толығымен енеді.

Қаржы ресурстарының макро деңгейдегі көздеріне келесілер жатады:

- ЖІӨ;
- сыртқы экономикалық байланыстан түскен кірістер;
- ұлттық байлық;
- тартылған немесе қарыз қаражаттар;
- халықаралық ұйымдардың несиелері;
- заңды тұлғалардың салықтары мен алымдары;
- жеке тұлғалардың салықтары мен алымдары;
- бюджеттен тыс қорларға аударымдар;
- халықтың бюджетке төлемдері;
- капиталмен операциялардан түскен кіріс;
- мемлекеттік заемдар.

Қаржы ресурстарының микро деңгейдегі көздеріне келесілер жатады:

- құрылтайшылардың жарналары;
- өнімді өткізуден түскен түсім;
 - кәсіпорынның сыртқы экономикалық қызметі;
 - кәсіпорынның сағуға болатын мүлкі;
 - қарыз қаражаттар (банктердің ұзақ және қысқа мерзімді қарыздары, облигацияны сатудан түскен қаражаттар);
 - тартылған қаражаттар (кредиторлық қарыздар – кәсіпорынның жалақы бойынша, жабдықтаушаларға, мердігерлерге есептелген және төленбеген қарыздары және т.б.);
 - нысаналы қаржыландыру (сақтандыру орнын толтырулары, мемлекеттік бюджет пен министрліктерден дотациялар).

Қаржы ресурстары макро деңгейге қызмет ететін орталықтандырылған және микродеңгейде қалыптасатын және пайдаланылатын орталықсыздандырылған болуы мүмкін.

Капиталдың ауыспалы айналым процесінде, шаруашылық субъектілерінің қаржылық ресурстары мен капиталының қозғалысын басқаруда, тауарларды өткізу нәтижесінде және ауысты-

рылған немесе жаңадан құрылған құнды қамтитын ақша капиталы босайды. Бұл жағдайда ақша капиталын құрайтын, алынған ақшалай қаражаттар шаруашылық субъектісінің ағымды және күрделі шығындарын қаржыландыру үшін одан әрі айналымға салынады. Бұл процесс үздіксіз сипатта болады.

Жинақтаудың негізі болып амортизация мен пайданың, оны тұтырудан кейін қалған бөлігі (бөлінбейтін пайда) саналады.

Осылайша қаржы ресурстары мен капитал тұрақты қозғалыста болады. Қаржы ресурстарының қозғалысын басқару – қаржы қатынасының осы ресурстардың шамасы мен серпініне әсер ету процесі. Осындай әсер ету бірқатар экономикалық тәсілдерді (несиелеу, трансферттер, лизинг, траст және т.б.) пайдалана отырып қаржы механизмі арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстанда қазіргі таңда экономиканың әртүрлі салаларында бәсекеге қабілетті жаңа өндіріске материалдық база болатын қаржы ресурстарының маңызды бөлігі шоғырландырылған.

1 кестеде 2009 жылдың 1 қаңтарына Қазақстан Республикасының қаржы нарығының негізгі көрсеткіштері сипатталған.

Банктердің, жинақтаушы зейнетақы қорларының, сақтандыру секторының және банктік емес ұйымдардың активтерінің жалпы көлемі қаржы-шаруашылық қызмет субъектілерінің қаржы ресурстарын және халықтың қаржыларын, мемлекеттік бюджетті қоспағанда 12447,2 млрд.теңгені құрайды.

1-кесте. 2009 жылдың 1 қаңтарына Қазақстан Республикасының қаржы нарығының негізгі көрсеткіштері

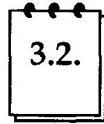
Активтер мен міндеттемелердің түрлері	Банк секторы	Жинақтаушы зейнетақы қорлары	Сақтандыру секторы	Банктік емес ұйымдар
Жиынтық активтер	11899,3	64,4	268,8	214,7
Жиынтық міндеттемелер	10441,0	16,7	102,9	162,4
Меншікті капитал	1458,4	47,7	165,9	52,3

Ескерту: ҚР Статистика агенттілігінің мәліметтері

Қаржы ресурстарын басқаруды жетілдірудің негізгі бағыттары болып экономикалық талдаудың кешенділігін көтеру мен ондағы қаржылық талдаудың ролін көтеру; шаруашылық

механизмін жетілдіру сұрақтары бойынша ҚР заңдары мен үкімет қаулыларының орындалуына бақылауды күшейту табылады. Ұсынылып отырған шараларға экономикалық баға беру ресурстарды пайдалану және кәсіпорын қызметінің түпкілікті нәтижелерінің тиімділігін интегралды түрде есепке ала отырып жасалынуы керек.

Экономиканың барлық салаларында өндірісті кешенді қарқындыруды жеңісті жүзеге асыру қаржы ресурстарын басқару мен оларды тиімді пайдалануға жаңа тәсілді талап етеді. Осыған байланысты кәсіпорындарда қаржы ресурстарын басқарудың қалыптасқан жүйесі одан әрі дамытуды қажет етеді. Кәсіпорындарда қаржы ресурстарын пайдалануды экономикалық тетіктерді пайдалану арқылы жақсарту сұрақтарын шеше алатын, резервтерді толық жеткілікті қамтамасыз ететін басқару жүйесі құрылуы керек.

Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі мен қаржы қатынасына қатысушылар

Қаржы экономика салаларының құрылымдарының күрделілігіне байланысты, олардың ерекшеліктерін анықтайтын әртүрлі сфераларда қызмет етеді. Олар ұдайы өндіріс негізіне ие болса да барлық сфераларда бөлуші категория болып қалады. Қаржы қызмет атқаратын сфералардың әртүрлілігі категорияны көп жақты етеді, қаржы қатынастарының топтарға бөлінетін түрлерінің тұтас спектірін негіздейді. Әрбір топ өзінің ерекшеліктеріне, көріну нысандарына, басқару органдарына, ақшалай қорлар түрлеріне ие.

Осы топтардың жиынтығы қаржы жүйесін құрайды, мұнда әрбір топқа өз орны мен өз рөлі берілген.

«Қаржы жүйесі» категориясы ақшалай қаражаттар қорларын құру мен жұмсауға, оларды басқарушы органдарға негіз болып табылатын қатынастардың жиынтығын сипаттайды. Бұл, оларды басқарумен байланысты органдар мен мекемелердің, нысандар мен әдістердің, қаржы қатынастары сфераларының жиынтығы. Ақшалай қаражаттардың орталықтандырылған және

орталықсыздандырылған қорларын құру және пайдаланумен байланысты органдар мен мекемелердің, нысандар мен әдістердің, қаржы қатынастарының сферасының жиынтығы.

Мемлекеттің қаржы сферасы қаржы-экономикалық институттардың жиынтығын сипаттайды, олардың әр қайсысы мемлекеттік ақшалай қаражаттардың белгілі қорларын пайдаланады. Бұл бір бірімен қарым қатынаста болатын және бір бірінсіз өмір сүре алмайтын элементтерден тұратын экономикалық жүйе.

Қаржы жүйесінің элементтерін (қосалқы жүйе) әртүрлі белгілер бойынша жіктеуге болады:

Функционалды белгі бойынша:

- бюджет жүйесі;
- салық жүйесі;
- сақтандыру секторы;
- зейнетақы секторы;
- банк жүйесі;
- кәсіпорын қаржысы секторы;
- халықтың қаржысы секторы.

Қаржы субъектілері (қаржы қатынасына қатысушылар түрлері) бойынша:

- республикалық және аймақтық деңгейдегі жалпы мемлекеттік қаржы;
- кәсіпорындар, ұйымдар мен мекемелер қаржысы;
- қаржы-несие мекемелерінің қаржысы;
- сақтандыру қаржысы;
- халықтың қаржысы (үй шаруашылығы).

Меншік формасына байланысты:

- жеке қаржы;
- мемлекеттік қаржы.
- Аталған элементтердің әр қайсысы келесілерді қамтиды:
- қаржылық қатынастарды;
- ақшалай қорларды;
- қаржыны басқару аппаратын (қаржы қатынасына қатысушылар).

Мемлекет орталықтандырылған қаржыны экономиканы және әлеуметтік қатынастарды макродеңгейде реттеуге, ал орталықсыздандырылған қаржыны микродеңгейде пайдаланады.

Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі – әр түрлі қаржылық, ақшалай, сақтандыру, валюталық операцияларды жүзеге асыратын мемлекеттік және жеке мамандандырылған мекемелер кешені, аудиторлық қызметтерді, консалтингтік қызметті жүзеге асырады, қаржы жүйесін реттейді.

Осыған байланысты қаржы әр түрлі материалдық және материалдық емес сфераларға қызмет етеді, олардың қызмет етуі кезінде бөлу қатынасының көптеген қатысушылардың меншікті мүдделері қақтығысады.

Қаржылық қатынастар ақшалай қаражаттар қорларын қалыптастыру, бөлу және қайта бөлумен байланысты, сонымен қатар оларды жұмсаумен, яғни пайдаланумен байланысты болады. Қаржы қатынасына қатысушылардың мүдделерінің қақтығысуы құнды беру, ақшалай қорларды қалыптастыру, салықтарды төлеу және т.б. кезінде пайда болады.

Қаржы қатынасының нормативті базасы болып қоғам мен мемлекеттің объективті экономикалық заңдары саналады.

Қаржы жүйесінің әрбір буынында қаржы қатынасы көмегімен белгілі көздерден ақшалай қорлар құрылады, содан соң қаржы ресурсына айнала отырып, нысаналы түрде жұмсалады. Әрбір салада осы қатынастарды басқаруды жүзеге асыратын өз органы бар, сондықтан қаржы жүйесі қаржы қатынасының ақшалай қорларымен және қаржыны басқару органдарымен байланысты сфераларының жиынтығы. Әрбір сфера өзінің құрылымына ие (1-сурет).

Қаржы қатынасының маңызды қатысушысы болып мақсатты ұсынатын, қоғам мүддесіне сәйкес келетін экономикалық мүддесі бар мемлекет табылады, сондықтан қаржы қатынасының маңызды тобы болып республикалық және аймақтық деңгейде мемлекеттік бюджет нысанындағы жалпы мемлекеттік қаржы, сонымен қатар қоғамдық қажеттілікті, мемлекеттік несиені жабудың қосымша көзі болып табылатын бюджеттен тыс арнайы қорлар табылады. Соңғысын бюджет тапшылығының жетіспеушілігін өтеу үшін тағайындалатындықтан қаржы жүйесіне жатқызады және халықпен несиені қатынасына негізделгенімен бюджеттік қаражаттар

есебінен өтеледі. Қаржы категориясы ретінде мемлекеттік бюджет қайтарымдылық, төлемділік белгілеріне ие, бірақ қаржы категориясы болып табылмайтын банк несиесінен ерекшеленеді.

1-сурет. ҚР қаржы жүйесінің құрылым нұсқалары сипатталаған. Ескерту: автормен құрастырылған.

Сонымен қатар әртүрлі деңгейдегі бюджет араларында бюджетті реттеу нысандары болып табылатын трансферттер, субвенциялар, дотациялар, несие ресурстары нысанындағы ақшалай қаражаттарының ағынының болатындығын көрсету қажет.

Мемлекеттік қаржы – қаржы жүйесінің басты элементі болып табылады, қаржы жүйесі элементтерінің жиынтығында алдыңғы орынды алады және елдегі қаржы қатынасында анықтаушы рөлді атқарады.

Мемлекеттік қаржы – қаржы ресурстарын қалыптастырумен байланысты қоғамдық өнім мен ұлттық байлықтың бөлігін бөлу және қайта бөлу қатынасындағы ақша қатынасы.

Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі келесілерді қамтиды:

1. Экономикалық категория ретінде ел экономикасын, қорғаныс қажеттілігін, мемлекеттік басқару, халықтың әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін қаржыландыру үшін құрылған, елдің бюджет қорын қалыптастыру мен пайдаланумен байланысты, мемлекеттің заңды және жеке тұлғаларымен ұлттық кірісті бөлу жөніндегі ақшалай қатынасын жүзеге асыратын бюджет жүйесі.

Бюджеттік жүйе республикалық бюджеттен және құрамына аудандар мен қалалар енетін аймақтық (жергілікті) бюджеттерден тұрады. Бұл мемлекеттік қаржының салықтық түсімдер және мемлекеттік капиталмен операцияларынан түсетін кірісті шоғырланатын ең үлкен бөлігі. Бұдан мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары (мемлекеттік басқару шығындары, қорғаныс) қаржыландырылады.

Қаржыны келесідей ерекшелуге болады:

Қазақстан Республикасының қаржысы

- облыстар қаржысы;
- қалалар қаржысы;
- аудандар қаржысы.

Облыстар, қалалар, аудандар қаржысы жергілікті, аймақтық, аумақтық деп аталады. Жалпы мемлекеттік қаржы жалпы мемлекеттік тағайындалудағы шараларды қаржыландыруға арналған және ақшалай қаражаттардың орталықтандырылған қорлары арқылы сипатталады.

Жергілікті қаржы аймақтық бірліктердің ақшалай қорларымен сипатталады және жергілікті мәндегі шараларды (мемлекеттік биліктің жергілікті органдарын ұстау, құрылыс, көлік жолдарын пайдалану мен жөндеу, жергілікті деңгейдегі құқық қорғау қызметі, әлеуметтік қамтамасыздандыру сферасындағы адрессті әлеуметтік көмек және т.б.) қаржыландыруға арналған.

2. Мемлекеттік нысаналық қорлар (бюджеттен тыс қорлар) белгілі қоғамдық қажеттіліктерді қаржыландыру үшін құрылған қаржы ресурстарын (дербес ұйымдастырылған) қайта бөлу және пайдаланудың айрықша нысаны.

Нысаналы қорлардың көздері болып келесілер табылады:

- нысаналы аударымдар және салықтар, заемдар, ақшалай-заттай лотореяларды сатудан түскен кірістер;
- бюджеттен субсидиялар;
- ерікті жарналар мен қайыр-садақалар;
- үнемделген қаржылық ресурстар;
- қор қаражаттарын мемлекеттік бағалы қағаздарға салудан түскен кіріс.

Нысаналы қорлар ресурстардың түсуіне байланысты әлеуметтік шараларды толығымен қаржыландыру үшін нысаналы пайдалануына кепілдік береді. Олар бюджеттің дағдарыстағы қиыншылығында қаржылық резерв рөлін атқарады. Олардың тағайындалуы еңбекке қабілетсіз халықты қолдау, жұмыссыздарға көмек көрсетуге арналған. Нысаналы қорларға келесілер жатады:

Мемлекеттік зейнетақы қоры;

Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры;

Мемлекеттік нысаналы қорларды құру, қор қаражаттарын құру және пайдалану тәртібі ҚР министрлер кабинетімен анықталады. Осы қорларды қаржыландыру шеңбері шектеулі.

Экономиканың мемлекеттік секторының болуымен шарттасылған мемлекеттік кәсіпорындардың қаржысы қаржы жүйесінің дербес буыны болып табылады.

Мемлекеттік несие – мемлекеттің бюджет тапшылығының орнын толтыру мақсатында мемлекеттің қосымша қаржы ресурстарын жұмылдыру үшін құрылған ерекше қаржы қатынастарының жиынтығы; өз елінің кәсіпорындары мен басқа мемлекеттер-

ге қаражаттарды мерзімділік, ақылылық және қайтарымдылық шартымен беру; өз елінің қарыз алушыларының басқа елдер кредиторларының алдында олардың қарыздары бойынша жауапкершілігіне кепілдік беру.

Мемлекеттік несиенің құрамы төмендегіше:

- мемлекеттік зайымдар;
- қазынашылық ссудалар;
- кепілдік міндеттемелері.

Мемлекеттік несие жалпы қаржылық категория, мемлекеттік қаржы қызметінің тәсілі, арнайы құқықтық реттеу объектісі болып табылады, бірақ ол ақшалай қаражаттардың меншікті қорларын қалыптастырмайды, сондықтан қаржы жүйесінің дербес құралына жатпайды.

Орталықсыздандырылған қаржының ерекше сферасы болып сақтандырылушы мен сақтандырушы қатынасында түзілген сақтандыру саналады. Сонымен қатар сақтандырылушы сақтандырушыға сақтандыру төлемін, сақтандыру кезеңі түскен кезде сақтандыру шартына сәйкес, ол келтірілген материалдық шығынның бір бөлігінің орнын толтырады деген сеніммен төлейді. Жинақтаушы сақтандыру кезінде сақтандыру мерзімінің соңында сақтандырылушы жинақталған сома мен пайызды алады. Егер де сақтандыру жағдайы сақтандырылу кезеңінен бұрын түсетін болса, онда шартты көрсетілген сома, ол жағдайдың түсуіне сәйкес төленеді.

Сақтандыру қатынастары төмендегідей түрлерде болады:

- әлеуметтік сақтандыру – еңбекке қабілетті азаматтардың денсаулық жағдайына немесе басқалай себептермен кіріс ала алмайтын тобын материалдық қамтамасыз ету үшін ақшалай қаражаттарды қалыптастыру және жұмсау бойынша қаржы қатынасының жүйесі;
- азаматтардың денсаулығы және өмірімен байланысты жеке сақтандыру; азамат өзінің денсаулығын бағалайтын сомаға сақтандырады;
- мүліктік сақтандыру, мұнда сақтандыру объектісі болып ұрлануы, бүлінуі, жойылуы мүмкін мүлік табылады;

- кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру, сақтандыру объектісі болып залалдар, алынбаған кірістер немесе пайда, пайда болған қосымша шығындар табылады;
- жауапкершілікті сақтандыру, мұнда сақтандыру объектісі болып сақтандырылушының үшінші тұлғаға келтірілген шығыны (мысалы, автожолда басқа автокөлікті бүлдіру) немесе шарт жағдайларын орындамау табылады.

Сақтандыру қаржы қатынасының ерекше сферасы болып табылады, оның құрамына сақтандыру ұйымдарының қорларын қалыптастыру механизмі енеді.

Сақтандыру қатынастарын Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігінің бақылауымен сақтандыру компаниялары басқарады.

Қаржы қатынасының ең үлкен сферасы болып кәсіпорынның қаржы сферасы табылады.

Кәсіпорын қаржысын әр түрлі белгілерге байланысты жіктеуге болады:

- меншік нысаны мен жауапкершілік дәрежесіне байланысты;
- серіктестік қаржысы;
- қоғамдар қаржысы;
- мемлекеттік кәсіпорындар қаржысы;
- мекемелер қаржысы;
- қоғамдық ұйымдар қаржысы;
- қоғамдық қорлар қаржысы.

2) орталықтандыру дәрежесіне байланысты:

- кәсіпорындар қаржысы;
- бірлестіктер, корпорациялар, холдингтер, қаржы-өнеркәсіптік топтардың қаржысы;
- министрліктер мен ведомствалар қаржысы;
- филиалдар, еншілес кәсіпорындар қаржысы.

3) салалық белгілеріне байланысты:

- өнеркәсіп кәсіпорындарының қаржысы;
- ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының қаржысы;
- жүк көліктері қаржысы;

- құрылыс қаржысы;
- байланыс (өндірістік бөлім) қаржысы;
- өндірістік кооперацияның қаржысы;
- су шаруашылығының қаржысы;
- геологиялық барлау ұйымдарының қаржысы;
- материалдық өндіріс сфераларының басқа салаларының (мемлекеттік сатып алу, дайындау, сауда) қаржысы;

4) қызмет сипатына байланысты:

- коммерциялық;
- коммерциялық емес;

Қаржының негізін материалдық өндіріс сферасы кәсіпорындарының қаржысы құрайды, өйткені қоғамның материалдық ресурстарының көзі ретіндегі ұлттық кіріс осы сферада құрылады және ол өндірістік қатынастырға өте жақын. Осы сферада қаржы жүйесінің каналдары арқылы басқа сфераға одан әрі бөлінетін бастапқы қаржы ресурстары құралады.

Өндірістік сфераның қаржысы өндірістік компанияларда, корпорацияларда, шаруашылық қызметтің басқалай ұйымдас-тырушылық құқықтық нысандарында ақшалай қаражаттардың орталықсыздандырылған қорларын қалыптастыру мен тиімді пайдалану тапсырмаларын шешеді. Олар өндірістік қызметке қызмет етеді, қоғамдық өндірістің тиімділігін көтеру мақсатында қаржы тетіктерінің әсерін пайдаланады.

Өндірістік емес сферада ұлттық кірісті құру емес, оны осы сфераның экономикалық субъектілерде екінші қайтара қайта бөлу мен құру жүзеге асырылады. Осы сфераның қаржы қатынастары құрылған құнның, оны ақшалай қаражаттардың арнайы тағайындалған қорларын қалыптастыру арқылы одан әрі тұтыну үшін қайта бөлу каналдары бойынша қозғалысына қызмет етеді.

Өндірістік емес сфера салаларының қаржысы төмендегілерді қамтиды:

- тұрғын үй коммуналды шаруашылық қаржысы;
- халыққа тұрмыстық қызмет көрсету қаржысы;
- жолаушылар тасымалдау көлігі қаржысы;
- тұтынушылық кооперациясы қаржысы;
- байланыс (өндірістік емес бөлігі);

- денсаулық сақтау және дене мәдениеті қаржысы;
- білім беру қаржысы;
- мәдениет және өнер қаржысы;
- ғылым қаржысы;
- қоғамдық ұйымдар (саяси партиялардың, діни ұйымдардың, кәсіподақ ұйымдарының, одақтардың басқа нысандардың) қаржысы;
- делдалдық ұйымдардың (тауарлық қор биржаларының, еңбек биржасының, брокерлік кеңселердің, қорлардың және т.б.) қаржысы;
- басқару органдарының қаржысы;
- қорғаныс қаржысы;
- тәртіпті сақтау органдарының қаржысы;

Кәсіпорын қаржысы жалпы мемлекеттік қаржымен мемлекеттік бюджетке салықтарды (корпоративтік табыс салығы, жеке табыс салығы, бонустар, пайдалы қазбалар өндіруге салық, жер салығы, мүлікке салынатын салық, ойын бизнесіне салынатын салық, тіркелген салық, басқалай міндетті төлемдер) төлеу және мемлекет бюджетінен экономиканың жекелеген салаларына субсидиялар мен жеңілдіктер алу арқылы өзара байланысады.

Кәсіпорындар банктермен несиені алу және өтеу, депозиттерді орналастыру, ақшалай қаражаттарды есеп шоттарда сақтау және одан алу, сонымен қатар өзара тауарлар мен қызметтерді төлеу бойынша, қор биржаларымен бағалы қағаздарды сатып алу және сату бойынша, халықпен жалақы төлеу бойынша өзара байланысады.

Мемлекеттік кәсіпорындар кәсіпорындардың ерекше нысаны болып табылады, олар мемлекеттік бюджетпен тығыз байланысты және көптеген салықтық жеңілдіктерге ие.

Кәсіпорындардың қаржысына қаржы менеджерлері басшылық етеді, оларда кәсіпорын басшылары немесе басшылықтардың мамандандырылған бөлімдері болуы мүмкін.

Тұтас алғанда, экономика салаларының қаржысын басқару қаржы басқармаларымен және министрліктің бөлімдермен, ведомстволармен, ассоциациялармен, корпорациялармен, серіктестіктермен, бірлестіктердің, кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржы қызметімен жүзеге асырылады.

Қоғамдық ұйымдардың қаржысын басқаруды қаржы бөлімдері бөлімдері немесе осы ұйымдардың топтары жүзеге асырады.

Жоғарыда аталған органдар қаржымен байланысты функциялардың барлық спекторын жүзеге асырады, олар: қаржылық мөлшерлеу (нұсқауларды, әдістемелік материалдарды, нормалар мен нормативтерді әзірлеу), болжау, жоспарлау, есепке алу, бақылау, талдау, реттеу (жедел басқару), ынталандыру, үйлестіру, есептілік.

Кәсіпорындарда қаржылық жұмысты қаржылық бөлімдер немесе маркетинг, өткізу немесе есеп-қисап бөлімдерінің құрамына енетін жекелеген қаржы менеджерлері атқарады.

6. Банктер субъектілер арасындағы ақша қозғалысымен байланысты қаржылық операцияларға қатысушылар болып табылады. Олар ақшаны есеп, валюталық, депозиттік, арнайы шоттарда сақтауды жүзеге асыра отырып, есеп айырысу–кассалық қызметті, қысқа және ұзақ мерзімді қажеттіліктерді несиелеуді қамтамасыз ете отырып қаржыны жедел басқаруға қатысады.

Банктердің қаржысы мемлекеттік (ҚР ҰБ) және жеке (екінші деңгейлі коммерциялық банктар) болуы мүмкін.

ҚР ҰБ елдегі ақша айналысын, ақша эмиссиясын, бюджетке кассалық қызмет көрсетуді, үкімет үшін есеп айырысу және несиелі операцияларын жүзеге асыруды, екінші деңгейлі банктарді несиелеуді және т.б. ұйымдастырады.

7. Кәсіпорындардың қаржысымен және жалпы мемлекеттік қаржымен байланысты болатын халықтың қаржысы қаржы жүйесінің маңызды компоненті болып табылады.

Үй шаруашылығының қаржысы жанұяның өмір сүру қажеттілігін және бөлу функциясын қамтамасыз етеді. Бірінші функция жеке жанұяның мүшелерінің өмір сүруіне жағдай жасайды. Жанұя бюджеті жанұяны материалдық игіліктермен қамтамасыз етуге арналған. Тауар-ақша қатынасының дамуы жанұяның материалдық, әлеуметтік, мәдени қажеттіліктерінің өсуіне, сонымен қатар үй шаруашылығының ақшалай қаражаттар көлемін құрылуы мен өсуіне әкеледі. Екінші функция ұлттық кірісті бөлу мен жанұяның бастапқы кірісінің қалыптасуын сипаттайды.

Жанұяда қаржылық қатынастың екі типі кездеседі:

- жанұя мен мемлекеттік бюджет, бюджеттен тыс қорлар, жанұя және кәсіпорындар арасындағы қаржылық қатынастар;
- үй шаруашылығы мүшелері арасында әртүрлі мақсаттарға арналған икемді ақшалай қорларды құрумен байланысты қаржылық қатынастар. Бұл функция ақшалай қорларды қалыптастыруды, бөлуді, пайдалануды қамтиды.

Үй шаруашылығының қаржы функциясы бірін бірі толықтырады, өзара байланысты және бір уақытта әрекет етеді.

Үй шаруашылығының қаржысы үй шаруашылығы мүшелерінің өмір сүруіне материалдық және әлеуметтік жағдайды қамтамасыз ету үшін, ақшалай қаражаттар қорларын қалыптастыру және пайдалану бойынша, экономикалық ақшалай қатынастар мен олардың ұдайы өндірісін сипаттайды. Бұл қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымының бағынушы, бірақ қаржылық қатынастың жалпы көлемінде маңызды рөл атқаратын бастапқы элементі болып табылады.

Халықтың қаржысы кәсіпорындар, өндірістік және өндірістік емес сфера қаржыларынан атқарылған жұмыстарға жалақы төлеу, мемлекеттік бюджет пен бюджеттен тыс қорлардан халықтың аз қамтылған бөлігіне зейнетақы, жәрдемақы, материалдық көмектің басқалай түрлері арқылы, сонымен қатар кірістің басқалай жеке көздері (мысалы, жалға берілген мүліктен, заңды тұлға құрусыз меншіктің экономикалық қызметінің) есебінен толықтырылады.

Халық өз кезегінде төлем көзінен ұсталатын (жеке табыс салығы, дивиденттерге салық) және төлем көзінен ұсталмайтын (мүлік салығы, жер салығы, көлік құралдарына салық) салықтарды төлейді, олар мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігін толықтырады.

Халықтың қаржысы (үй шаруашылығы) елдің қаржы жүйесінің өзіндік ерекшелігі бар бөлігі болып табылады. Халықтың қаржысын (жанұя бюджетін) басқаруды үй шаруашылығының мүшелері жүзеге асырады. Сонымен қатар жанұяда түпкілікті тұтынуға (коммуналды төлемдерді, киім-кешек, аяқ киімді, ем алуды, білім алуды, денсаулық, демалысты төлеуге) және жинақтауға

(ұзақ мерзімді пайдаланылатын тауарларды, бағалы қағаздарды алу, банкке депозит салу және т.б.) бағытталған ақшалай қорлар құрылады.

Халықтың жалақы төлеу бойынша мемлекеттік бюджетпен, бюджеттен тыс қорлармен, кәсіпорындармен қатынасы қаржылық болады, өйткені бұнда құнның бір жақты қозғалысы жүзеге асады. Сауда тараптары мен халыққа қызмет көрсету ұйымдарынан тұтынушылық тауарлар мен қызметтерді сатып алу қаржы қатынасынан шығарылады, өйткені ол айырбасқа жатады, мұнда құн қозғалысы екі жақты, яғни тауарлы және ақшалай нысанда бір-біріне қарсы жүреді.

Орталықтандырылған немесе орталықсыздандырылған типтегі әрбір ақшалай қор өз атауын алады және құрылған сфера үшін қызмет етеді. Жекелеген қорлар, заңды тұлға ретінде де тіркеледі, мысалы: «Бәбек» балаларға көмек қоры, Ұлттық қор, инновациялық қор, мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры, «Ұлар-Үміт» жеке жинақтаушы зейнетақы қоры және т.б.

Қаржы қатынасының кез келген сферасы онда құрылған ақшалай қорлармен бірге басқару субъектісі тарапынан басқару объектісі болып табылады. Бұл ретте қаржы аппараты белгілі қаржы саясатын анықтайды.

Қаржы қатынасының барлық түрлері тұрақты түрде бір-бірімен өзара байланыста ғана емес, сонымен қатар тұрақты даму-да болады.

Осылайша, қаржыны ақшалай қорлардың нысаны, тәсілдері, құралу көздері мен жұмсалыуымен ерекшеленетін сфераларын ерекшелеуге болады:

1. Мемлекеттік, республикалық және аймақтық бюджет.
2. Бюджеттен тыс арнайы қорлар.
3. Мемлекеттік несие.
4. Сақтандыру.
5. Кәсіпорындар қаржысы.
6. Халық қаржысы.

Қаржы жүйесіне енетін қаржы құралдары орталықтандырылған және бөлшекті, жалпы мемлекеттік және жергілікті болып бөлінеді.

Бірінші, екінші және үшінші сфералар орталықтандырылған қаржыны; төртінші, бесінші және алтыншы сфералар – бөлшекті қаржыны құрайды. Қаржыны басқару көзқарасында бұндай бөлудің маңызы зор.

Несие қаржы категориясы ретінде қарастырмайтындығына қарамастан, әрекеттегі Салық кодексінде банктердің барлық операцияларын қаржылық қызметтерге жатқызады: депозиттерді қабылдау, жеке, заңды тұлғалардың шоттарын, банктердің корреспонденттік шоттарын ашу және жүргізу; аударым операциялары, банктік заемдық операциялар, кассалық жәй және ауыстыру операциялары; аккредитивтерді ашу және олар бойынша міндеттемелерді орындау; банк кепілдемесін беру, факторингтік және форфейтингтік операциялар; бағалы қағаздармен және туынды қаржы құралдарымен операциялар; банкаралық клиринг бойынша қызметтер; төлем карточкалары, чектер, вексельдер, депозиттік сертификаттар бойынша операциялар; зейнетақы активтері мен мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорларының активтерін басқару бойынша операциялар; жинақтаушы зейнетақы қорларының зейнетақы жарналарын тарту және зейнетақы активтерінен алынған инвестициялық кірістерді есепке алу бойынша қызметтерді; ипотекалық тұрғын үй заемдары бойынша талап құқықтарын басқару қызметтері; кәсіпорынның жарғылық капиталына қатысу үлесін өткізу; микронесие беру бойынша операциялар; ломбардтардың жылжитын мүлікті кепілге алып қысқа мерзімді заемдарды беруі бойынша қызметтері; несие серіктестерінің өз қатысушыларына операциялары; ақшалай нысанда несие ақылылық, мерзімділік және қайтарымдылық негізде беру; несие серіктестерінің банктік шоттарын ашу және жүргізу; заемдар бойынша талап құқықтарына шегінім.

Салық кодексін дайындаушы болып табылатын Қаржы министрлігінің жанындағы бухгалтерлік есеп басқармасы ақша қозғалысымен байланысты барлық операцияларды қаржылық деп есептейді. Сонымен қатар қандай ақшалай қаржылардың субъектіден субъектіге қозғалысы, оның тиелген тауарға төлем немес қайтарылуы тиіс несиенің болуының маңызы жоқ. Банктер ақшамен жұмыс жасау үшін құрылған, нарықтық экономиканың

құрылымы және қаржылық сфера болып табылады. Осылайша, нақты экономикалық тәжірибеде қаржының ұдай өндіріс концепциясы басым болады, мұнда ақшаның қоғамдық өнімнің барлық сатыларында субъектіден субъектіге ауысуы қаржылық операция болып саналады.

Материалдық мағынада қаржы жүйесі ақшалай қорлардың жиынтығын сипаттайды. Әрбір қорға қызмет көрсетуде қорды ақшамен толықтыру (қорды қалыптастыру), қордан ақша бөлу (бөлу), ақшалай қаражаттарды пайдалану және оны бақылау бойынша қатынастар пайда болады. Ақшалай қор қаржы институтын сипаттаушы, қаржы жүйесінің негізі болып табылады. Осыған байланысты жекелеген авторлар халықтың қаржысы, мемлекеттік бюджетті толықтыруға көмектесетін және оны мемлекеттік заемды өтегеннен кейін жұмсалатын мемлекеттік несие сияқты қаржы жүйесіне енбейді, бірақ жеке ақшалай қорларды құрмайды деп есептейді.

Қазіргі заманғы экономикада қаржыны басқару әрқайсысы техникалық тапсырмалардан (есептеуіш техника құралдары, ұйымдастыру техникасы және байланыс), бағдарламалық, ақпараттық, құқықтық және қамтамасыздықтың басқа түрлерін, әкімшілік, экономикалық, математикалық тәсілдерден тұратын қаржыны басқарудың автоматтандырылған жүйесі (ҚБАЖ) нысанында жүзеге асырылады. ҚБАЖ пайдалану көп нұсқалы есепті жүргізуге және тиімдісін таңдауға мүмкіндік береді, ол басқару сапасын көтереді.

Қаржы жүйесін ұйымдастыру принциптері болып төмендегілер табылады:

- орталықтандыру мен демократияның үйлесімділігі;
- ұлттық және аймақтық мүдделерді сақтау;
- жүйе элементтерінің функционалды тағайындалуы;
- қаржы жүйесінің бірлігі;
- енуші институттарың дербестігі, олардың бір бірінен тәуелсіздігі.

Қаржы ресурстарын қалыптастыру және пайдалану қаржының материалдық мазмұнын құрайды. Қорлардың бірқатары үнемі жұмсалады, келісілері резервте сақталады.

Елдің қаржы жүйесі ұлттық болып табылады және құрамдас бөлік ретінде әлемдік қаржы жүйесіне енеді.

Қаржы жүйесінің қызмет ету сипаты оның құрылым мен қажеттілікке, күштерді орналастыру мен қаржы қатынасына қатысушылар мүддесіне қаншалықты сәйкес екендігіне тәуелді болады. Осы сәйкестік бұзылған кезде қаржы жүйесінде дағдарыс пайда болады, ол қызмет етудің негізгі принциптерін өзгерту жолымен шешіледі.

Халқаралық қаржы жүйесінің қарапайым құрылымдық элементі болып Ұлттық қаржы жүйелері (ҰҚЖ) саналады.

XIX ғасырдың ортасында жекелеген елдердің ұлттық заңына бағынбайтын, мемлекет аралық көпжақты келісім арқылы реттелетін халықаралық қаржы жүйесі (ХҚЖ) қалыптастырылды.

Ұлттық қаржы жүйесі ХҚЖ әсерін сезіне, меншікті ұлттық тапсырма мен мүдделерден шыға отырып, өзінің дербестігін сақтайды және қызмет етеді.

Қазіргі заманғы қаржы ғылымының тапсырмасы қолда бар қаржылық ресурстарды тиімді пайдалану бойынша ұсыныстарды жасау мақсатында барлық элементтер мен сфералар бойынша олардың ерекшеліктерін, олардың өзгеріс тенденциясын есепке ала отырып, қаржы жүйесінің құрылымы мен серпінін зерттеу болып табылады.

Үкімет әрекеттегі қаржы жүйесін, онда белгілі элементтерді өзгерте отырып, яғни реформа жүргізу арқылы, жетілдіруге ұмтылады.

Соңғы он жылда көптеген елдер несие бойынша пайыздық ставкаларды ырықтандырды, шетелдік банктер үшін ішкі нарықты ашты, жаңа банктерді ашу үшін лицензия берді, өздерінің банк жүйесін қайта құруды жүргізді. Бұл өзгерістер макроэкономикалық және институционалды реформалармен, құқықтық және бәсекелестік органы құрумен, банктер қызметін реттеу және бақылаумен қатар жүзеге асты.

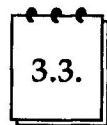
Экономиканың тұрақтылығы мен өсуіне қол жеткізу үшін тиімді экономикалық саясаттан басқа, қаржы секторын институционалды реформалау қажет, осыған байланысты жинақтарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ететін қаржы жүйесі қалыптасады.

Қаржы жүйесінің даму деңгейі оның келесі қызметтерді атқара алу қабілетімен өлшенеді:

- жинақтарды жинақтау мен орналастыру;
- өтімділікті, инвестициялық ресурстары тиімді бөлу мен тәуекелдерді басқару;
- ақшалай қаражаттарды пайдалануды бақылау мен қадағалау;
- есеп айырысу және кассалық операциялардың дер кезінде жүзеге асырылуы.

Елдің экономикасы үшін қаржы жүйесінің мәні қызмет саны мен сапасына, оларды ұсыну жылдамдығына, тәуекел деңгейіне тәуелді болады.

Қаржы ресурстарының қарқыны мен көлемі, бастапқы жағдайы түрлі елдерде әртүрлі, бірақ әрбір ел және тұтас әлемдік қаржы жүйесі жұмылдырылған қаржы ресурстарын тиімді пайдалануға ұмтылады.

Елдің экономикалық қызметін мемлекеттік қаржылық реттеудің объективті қажеттілігі мен жалпы принциптері

XVII- XVIII ғасырларда, нарықтық қатынастардың қалыптасу кезеңінде, меркантилизм басым болды, ол мемлекетті экономикаға елдегі сауда мен өнеркәсіпті дамыту, капиталды жинақтау үшін белсенді араласуға шақырады. Соңынан кәсіпкерліктің дамушы класы мемлекеттің белсенді араласуын өз қызметіне кедергі деп есептеді. А.Смит «Исследование о природе и причина богатства народов» атты еңбегінде демократияны, экономикалық қызмет еркіндігін, яғни экономикалық либерализм идеясын насихаттады.

А.Смит нарықтық жүйе өзін өзі реттей алады деп есептеді, өйткені оның негізінде субъектінің экономика дамуының қоздырушы күші ретінде болатын экономикалық мүдделері жатады, ал мемлекет өзінің нарық атқара алмайтын дәстүрлі қызметтерін атқаруы керек деген тұжырым жасады. Ол қызметтерге елдің қауіпсіздігін, білім беруді, транспортты дамытуды, денсаулық сақтауды, табиғи құбылыстардың сыртқы теріс

әсерлерін; бәсекелестікті қолдау мен нарыққа тән монополияны шектеу үшін монополияға қарсы заңдарды жасауды жатқызды. А.Смиттің ізбасарлары мемлекетке әділдік пен теңдікті белгілеу мәселелерін шешу қызметін берді, өйткені кірісті шын мәнінде қайта бөлу әділетсіз және ол халықтың жекелеген жігін кедейшілікке және әлеуметтік қорғансыздыққа, әлеуметтік шиеленіс пен жанжалға әкеледі деп есептеді.

Ғалым экономист Д.Кейнс идеясы экономикалық дағдарыс кезеңінде мемлекеттің экономика араласу қажеттілігін негіздеді, олар елдің дағдарыстан өз бетінше шыға алмайтындығын дәлелдеді. Бұл идеялар несие-ақша және қаржы саясаттары арқылы жүзеге асырылды, ол жиынтық сұранысты көтерді, жұмыссыздықты төмендетті, экономикалық субъектілердің қызметін тұрақтандырды, экономикалық құлдырау қарқынын төмендетеді.

Көптеген елдердің экономикасының осы сатысында мемлекеттің экономикаға араласуының күшею тенденциясы байқалуда. Сонымен қатар мемлекет нарыққа кедергі келтірмейді, оның еркін қызметі мен бәсекелестікке жағдай жасайды.

Мемлекеттің экономикалық функциясы нарықтық экономикада шешілуі керек тапсырмалармен шарттасылған. Осы мақсаттар үшін мемлекет фискалдық және ақша саясатын, әлеуметтік саясатты, кірістерді реттеу саясатын, сыртқы экономикалық саясатты және т.б. пайдаланады.

Бюджеттік қаражаттарды иелену мен айла-шарғы жасау, салықтар саны мен салық ставкаларының деңгейін (алу тәсілдеріне жатады), шығындар көлемін өзгерту – фискалдық саясат деп аталады. Бұл саясат әсіресе экономикалық құлдырау кезеңінде, ел экономикасын тұрақтандырудың маңызды құралы болып табылады. Салықтар мен мемлекеттік шығындарды өзгерте отырып, мемлекет іскерлік белсенділікті ынталандырады, жұмыссыздық пен инфляцияға әсер етеді. Егер де фискалдық саясат дұрыс жүргізілмесе, елдің барлық экономикасына теріс әсер келуі мүмкін.

Ақша саясатының мәні елде ақша массасын құру мен оны реттеу, оның көлемі мен құрылымын өзгерту болып табылады. Сондықтан мемлекет ақша саясаты арқылы елдегі бағаға, яғни инфляцияға, халықтың тұтыну деңгейіне, ұлттық өндіріс көлеміне,

экономикалық өсу қарқынына әсер етеді. Ақша саясаты фискалдық саясат сияқты экономиканы тұрақтандыру құралы болып табылады. Бұрыс ақша саясаты инфляцияның жоғарғы қарқыны мен экономикадағы быллыққа әкелуі мүмкін.

Барлық мемлекеттер кірістерді мемлекеттік салық жүйесі арқылы бөле, кедейлерге әлеуметтік көмек бағдарламаларын жүргізе, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, жұмыспен қамту сфераларында белгілі саясаттарды жүргізе отырып, белгілі әлеуметтік саясатты жүзеге асырады.

Экономикалық субъектілердің сыртқы экономикалық қызметтері де мемлекеттік реттеудің объектісі болып табылады. Сонымен қатар мемлекет натуралды сипаттағы тауар массасы көлемін шектеу ретінде тауарларды әкелу және әкету квотасын, кедендік баж салықтарын, экспорт субсидияларын, импортқа салынатын салықтарды, әртүрлі елдер мен тауарлар үшін әртүрлі валюта бағамдарын пайдаланады.

Бұндай саясат отандық тауар өндірушіні қолдауға, экспортты ынталандыруға және импортты басуға, елде импортты алмастыратын өндірісті дамытуға бағытталған.

Мемлекеттік реттеу құралдары өзара тығыз байланысты және бір бірінен бөлек әрекет етпейді, өйткені реттеу объектісі болып өзінің құрылымы бойынша күрделі болатын, елдің экономикалық қаржы жүйесі табылады. Мемлекеттік шығындардағы өзгерістер туралы шешім салық саясаты мен ақша массасының өзгеруін талап етеді; фискалдық және ақша саясатындағы өзгерістер халықтың нақты кірістерінің, инвестициялардың, жұмыспен қамтудың деңгейіне, ұлттық өзгеріс, экспорт және импорт мөлшеріне әсер етеді.

Осыған байланысты, мемлекеттік реттеудің келесі функцияларын ерекшелеуге болады (шартты бөлу):

- экономиканың құқықтық жүйесін реттеу;
- монополияға қарсы реттеу;
- макроэкономикалық тұрақтылық саясатын жүзеге асыру;
- ресурстарды орналастыруды реттеу;
- кірістерді халықтың жігі арасында бөлу;
- мүліктік қатынастарды реттеу.

Экономиканың құқықтық жүйесін реттей отырып, мемлекет экономикалық қызметті реттейтін заңдар мен заңды актілерді құруға жауапты болады, бақылау жасауға мүмкіншілік береді. Көрсетілген заңдарда экономикалық процесске қатысушылардың әрекет тәртібі, олардың араласуы белгіленген. Атап айтқанда, бұл жеке меншік иелерінің құқығын қорғайтын, кәсіпкерлік қызметтің ұйымдастыру – құқықтық нысандарын белгілейтін заңды актілер, кәсіпорынның тиімді қызметінің көрсеткіштері, олардың өзара және мемлекетпен өзара қарым-қатынасын, өнім сапасының параметрлері, еңбек қауіпсіздігі, жалақының ең төменгі мөлшері, салықтардың түрлері мен ставкалары, әкімшілік пен жұмысшылардың, әкімшілік пен кәсіпорындардың қатынасы және т.б.

Маңызды заңды актілер болып бәсекелестікті қорғайтын, монополияға бағаны қадағалайтын, ірі нысандарды реттейтін монополияға қарсы заңды актілер саналады. Монополияны реттеу жөніндегі комитет монополияға баға мен бәсекелестік орта деңгейінің мониторингін жүзеге асырады, бәсекелестік фирмаларды құру бойынша шара қолданады, баға келісімін жасауға тиым салады, сатудың демпингтік тәжірибесін бәсекелестерді нарықтан ығыстыру үшін пайдалануға тыйым саласы.

Макроэкономикалық тұрақтылық инфляцияның төменгі деңгейін, елдің экономикалық өсуі мен халықты толық жұмыспен қамтуды қанағаттандыруға бағытталған. Бұл саясатты экономикалық циклдарды деңгейлестіру саясаты деп атауға болады, өйткені дағдарыс кезеңінде ең теріс инфляция мен жұмыссыздық пайда болады. Мемлекеттің фискалдық, ақша, несие саясаттары осы тапсырманы шешудегі басты құралдар.

Дағдарыс кезінде экономиканы тұрақтандырудың негізгі бағыты болып жұмыс орнын сақтау мен өндірісті дамыту үшін кәсіпкерлікке көмек ретінде мемлекеттік шығындарды ұлғайту мен салықтарды төмендету табылады. Жоғарғы инфляция кезеңінде мемлекет экономикалық субъектілерді шығындарды азайтуға ықыластандыра отырып өз шығындарын қысқартады және салықтарды көтереді.

Микроэкономикалық сфера да реттеу объектісі болып табылады. Нарықтың ресурстарды тиімді бөлу қабілеті жалпыға мәлім. Ресурстарды ұтымсыз бөлу мәселесі сыртқы әсерлер, қоғамдық та-

уарлар, жетілмеген бәсекелестік нарығы облысында пайда болады. Бұл мемлекеттің араласуын талап етеді. Мемлекет салық жүйесі мен субсидиялар арқылы қоғамдық тауарлар өндірісіне, білім беру, ғылым, мәдениет сфераларына, кәсіпорындар сыртқы ортада құратын теріс салдарларға (ауа бассейніне шығарылатын зиянды заттар, су бассейніне зиянды ағыстарды, жер бетіне зиянды қатты қалдықтарды тастау) әсер етеді.

Қоршаған ортаны ластауға шектеу қою, шекті мүмкін шоғырландыруды, шығарындыларға, орларға және қатты қалдықтарды құруға, қоқыстарға төлемдерді белгілеу экономикалық субъектілерді ауаны, жерді, суды тазалау үшін қосымша қондырғыларды алуға, айналмалы суды пайдалануға мәжбүр етеді. Осының салдарынан сұранысты қысқартуға әкелетін өнім бағасын мәжбүрлі көтеру пайда болады, яғни оның өндірісін ұтымды деңгейге дейін қысқарту, одан әрі – осы саланың тұтынатын ресурстар көлемі қысқарады. Бұл жағдайда мемлекет жанама әсерлермен байланысты шығындарды өндірушілерге артады. Егер жанама әсерлер оң болса, онда мемлекет экономикалық субъектілердің шығындарының бір бөлігін оларға субсидиялар бере отырып өзіне алады.

Нарықтық бәсекелестік механизм қоғамның жіктелуіне және халықтың жекелеген топтарының кедейленуіне әкеледі. Кірістерді бөлу механизмі әлеуметтік қорғау жүйесі арқылы аз қамтылған азаматтарға салықтық қайта бөлу арқылы қолдау көрсетеді. Бұндай қолдау әлеуметтік сақтандыру және жұмыссыздық бойынша, ауыру, жерлеуге жәрдемақы төлеуді; ақысыз медициналық көмекті, бала туу және оларды күту бойынша көмекті, 18-ге толмаған балаларға жәрдемақы және т.б. қамтиды.

Мемлекет өзінің толық меншігіндегі немесе экономикалық субъектілермен үлесті меншіктегі мемлекеттік мүлікті пайдаланды қадағалайды. Мемлекеттің меншігінде жер, саябақтар, өзендер, теңіздер, ормандар, тарихи ескерткіштер, энергетика, көлік, байланыс, мемлекеттік кәсіпорындар және т.б. болады. Мемлекет экономиканың маңызды салаларын ұлт меншігіне айналдыруға немес жекешелендіруді, яғни мемлекеттік меншіктен жеке меншікке, елдің ресурстарының тиімді пайдаланылуын көтеру және кәсіпкерлер класын қалыптастыру мақсатында беруді жүргізеді.

Мемлекеттің аталған функциялар шеңбері елдегі экономикалық процестерге мемлекеттің оңтайлы қажетті шеңберде қатысу қажеттілігі туралы айтады. Мемлекет экономиканы реттеудің әкімшілік және экономикалық (несие, салық, бюджет, ақша саясаттары) тәсілдерін пайдаланады.

Мемлекеттік реттеу халық-шаруашылық үйлесімінің өзгеруіне, қаржылық дағдарыс салдарын төмендетуге ықпал етеді.

Сонымен қатар қаржыландырудың келесі бюджеттік тәсілдері пайдаланылады:

- инновациялық технологиялық жаңа салаларды құру үшін мемлекеттік күрделі салымдар;
- мемлекеттік сатып алулар (ауыл шаруашылығы өнімдері);
- субсидиялар (шығындарды жабу үшін дотациялар, нысаналы шығындарға субвенциялар, тауар бағасын төмендетуге экспорттық сыйақылар);
- біріккен кәсіпорындарға инвестициялар;
- мемлекеттік бюджеттен жеңілдетілген несиелеу;
- екінші деңгейлі банктердің жарғылық капиталына уақытша қатысу.

Бақылау сұрақтары:

1. Қаржы ресурстарының мәні мен маңызын, қаржы ресурстарының құрамы мен түсу көздерін сипаттаңыз.
2. Қаржы ресурстарының макро – және микро деңгейдегі көздерін атаңыздар.
3. Қаржы ресурстан пайдалану бағыттарын көрсетіңіз.
4. Қаржы қатынасына қатысушыларды атаңыз.
5. «Елдің қаржы жүйесі» түсінігіне анықтама беріңіз.
6. Нарықтық экономиканың қызмет ету схемасын құрыңыз.
7. Қаржының мемлекет пен тауарлы-ақша қатынасының дамуымен байланысын атаңыз.
8. Қаржы қатынасын мемлекеттік реттеу қажеттілігін негіздеңіз.
9. Қаржы қатынасын мемлекеттік реттеу тәсілдерін атаңыз.
10. Экономиканы қаржыны пайдалана отырып мемлекеттік реттеу функциясын атаңыз.